

Харченко С. В.

СИНОНІМІЯ ПРОСТИХ УСКЛАДНЕНИХ І СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Вивчення синонімії загалом, а синтаксичної зокрема, й надалі є актуальним і важливим, оскільки в загальноєвропейських масштабах постає проблема зниження рівня культури мови. У статті розглянуто критерії віднесення синтаксичних конструкцій до синонімічних, запропоновано перелік синонімічних пар, що їх утворюють в українській літературній мові прості ускладнені і складнопідрядні речення.

Ключові слова: синонімія, синтаксичні синонімія, інваріантне синтаксичне значення, просте ускладнене речення, складнопідрядне речення.

Изучение синонимических отношений в языке, в частности синтаксических, остается актуальным, поскольку проблема снижения культуры речи приобретает общеевропейские масштабы. В статье рассмотрены критерии, определяющие ту или иную синтаксическую конструкцию как синонимическую, предложен перечень синонимических пар, которые образуют в современном украинском языке простые усложненные и сложноподчиненные предложения.

Ключевые слова: синтаксическая синонимия, инвариантное синтаксическое значение, простое усложненное предложение, сложноподчиненное предложение.

The studies performed in the field of synonymy, especially its syntactic subtype, prove to be topical and important nowadays due to the fact that there is an overall decline of the language culture in Europe. The article examines the main criteria according to which syntactic constructions may be also called synonymous. One of their main peculiarities is that they can coexist in harmony, not competing with each other. The article also presents a list of synonym sets being formed in the Ukrainian language by simple complicated and compound sentences. In the process of analysis, it was discovered that among the compound sentences that are able to form synonymic relations with simple sentences being complicated by the detached parts of the sentence (participial, adjectival and adverbial-participial constructions, detached apposition, object), the greatest percent of frequency falls on the compound sentences with the subordinate pre-substantive clauses of time and condition. The article also highlights peculiarities of realization of synonymic relationship in certain synonym sets: a) when the detached part of the sentence deals with the implicit explanatory word, then synonymic relations with the subordinate pre-substantive clause are impossible; b) when the supplementary action indicated by the adverbial-participial clause has additional meaning of the manner of action or cause, then the simple complicated sentence can't be turned into the compound sentence with subordinate clause of time; c) synonymic relation can only be formed by compound sentences with the subordinate clauses of time which express simultaneous actions (processes, events) when the subject of the action (processes, events) is the same for both the main and the subordinate clause. It is also indicated that syntactic synonyms act as different ways of understanding and expression of the meaning, allowing the speaker to focus the readers' attention on the main aspects of each communication situation. Besides this, syntactic synonyms make our speech more colourful, dynamic and expressive.

Key words: synonymy, syntactic synonymy, invariant syntactic meaning, simple complicated sentence, compound sentence.

Можливості мовної системи ословити одну й ту саму думку різними синтаксичними конструкціями неодноразово ставала предметом наукового вивчення (напр., в україністиці – Беляєва Т., Вихованець І., Гетманчук Н., Гомас О., Горяний В., Грабовська С., Кадомцева Л., Кононенко В., Синявський О., Смерчинський С., Сулима М., Фурдуй М., та ін., русистиці – Брицин В., Золотова Г., Пешковський О., Сухотін В., Цейтлін С., Чесноков П. та ін., полоністиці – Linde-Usiekiewicz J., Wierzbička E. та ін.). Дослідження синтаксичних синонімів відбувалося в теоретичному й практичному аспектах.

Як і будь-яке інше виокремлене явище, синтаксичні синоніми потребували, щоб визначили їхні диференційні ознаки, адже у 20–40-х рр. ХХ ст. явище синтаксичної синонімії не відмежовували від варіантності. Упродовж другої половини ХХ ст. в мовознавчій науці проблему встановлення критеріїв синтаксичної синонімії активно обговорювали [1, с. 21–28; 2, с. 59–62; 4, с. 179–181; 5, с. 39–48]. На основі аналізу численних робіт, присвячених розглядуваному питанню, пропонуємо такі критерії віднесення тих чи тих конструкцій до синонімічних: позначення однієї й тієї самої або подібної, типової комунікативної ситуації чи значення; варіювання семантико-синтаксичного значення (наявність одного денотату і/або різних конотатів (модальних, семантичних або емоційно-експресивних)); логіко-семантична еквівалентність; співвідносність формально-граматичних структур зіставлюваних синтаксичних конструкцій; здатність до повної або часткової взаємозамінності; тотожне або подібне лексико-граматичне наповнення структурної схеми/моделі синтаксичної конструкції; стилістична диференціація.

На наш погляд, перші три критерії є облігаторними для всіх випадків визначення тих чи тих синтаксичних конструкцій як синонімічних, інші є релевантними спорадично, факультативно. Як зазначав І. Вихованець, «вираження синтаксичними синонімами додаткових смислових відтінків є вирішальним фактором збереження їх у синтаксичній структурі сучасної української мови» [1, с. 21]. Неможливість застосувати всі критерії одночасно зумовлена тим, що синтаксична синоніміка – явище складне й багатогранне, що в ньому органічно переплетені лексичні, морфологічні та синтаксичні аспекти [5, с. 39]. Функціонування синтаксичних синонімів у мові має одну визначальну особливість – вони співіснують без конкуренції, тоді як синтаксичні варіанти постійно конкурують між собою.

Синонімічні синтаксичні конструкції формують синонімічний ряд, домінантою якого є синтаксична конструкція, що репрезентує інваріантне (певною мірою збалансоване) семантико-синтаксичне значення. Проте цей аспект синтаксичної синонімії потребує детальних наукових розвідок. Складність цього аспекту синтаксичної синонімії в тому, що на відміну від лексичних синонімів, що їх фіксують словники, а отже, утворюють синонімічний ряд у системі мови, реалізуючись у мовленнєвому потоці, синтаксичні синоніми щоразу створює мовець, а дослідник лише констатує можливість рівнозначних висловлювань, створюваних для реалізації різних логічних форм мислення за різними структурними схемами.

Дослідники найчастіше вважають синонімічними однорівневі синтаксичні конструкції: словосполучення – словосполучення, просте/складне речення – просте/складне речення [напр., 4]. В. Кононенко заперечує такий підхід: «Не погоджуючись з ідеєю замкненості та ізольованості кожного синтаксичного рівня, урахувуючи реальні семантико-синтаксичні зв'язки між елементами різних рівнів (наприклад, між реченнями з дієприкметниковими зворотами і підрядними частинами), визнаємо можливість синонімічних зв'язків між ними на основі спільних синтаксичних функцій, граматичних позицій» [5, с. 45]. Дослідження попередників і наступників В. Кононенка говорять про правильність його тверджень. Цей погляд став основою і запропонованої наукової розвідки.

Синтаксична синонімія охоплює різні типи речень, різні типи вираження головних і другорядних членів речення, різні способи зв'язку між ними, а також словосполучення [5, с. 49–81].

Синонімічні моделі синтаксичних одиниць у складному та ускладненому реченні утворюють такі синонімічні пари:

1. Складнопідрядне речення з підрядним присубстантивним і просте речення, ускладнене дієприкметниковим/прикметниковим зворотом або відокремленим неузгодженим означенням, вираженим іменниками в непрямих відмінках із прийменниками або без них: *Біжить Василь, увесь мокрий од довгого бою, біжить у великій тривозі* (О. Довженко). – *Біжить Василь, що був увесь мокрий од довгого бою, біжить у великій тривозі; Він плакав у родині дух високої духовності, яку всотав ще в домі свого діда по материнській лінії, професора богослов'я Свирида Бруневича* (Є. Кононенко). – *Він плакав у родині дух високої духовності, всотану ще в домі свого діда по материнській лінії, професора богослов'я Свирида Бруневича; В окулярах і в чорному платті, трохи манірна, Ліда нагадувала класну наглядячку старих часів* (О. Донченко). – *Ліда, що була в окулярах і в чорному платті, трохи манірна, нагадувала класну наглядячку старих часів*. Однак просте речення, ускладнене відокремленим означенням, не можливо трансформувати в складнопідрядне, якщо відокремлене означення пояснює пропущений підмет: *У білій сукенці, тоненька в талії, під хвилями буйного волосся, скидалася на велику ромашку* (І. Вільде).

2. Складнопідрядне речення з підрядним часу і просте речення, ускладнене дієприслівниковим зворотом: *Люди перестають мислити тоді, коли перестають читати* (Д. Дідро) – *Перестаючи читати, люди перестають мислити тоді; Як на землю зійду з космічних висот, до струмка припаду між зелених осок* (Л. Татаренко) – *Зійшовши на землю з космічних висот, до струмка припаду між зелених осок; Тихо зачиняючи двері, я відчув, як веселий джін молодості зі свистом вилетів із цього кабінету мені навздогін* (І. Роздобудько). – *Коли я тихо зачиняв двері, то відчув, як веселий джін молодості зі свистом вилетів із цього кабінету мені навздогін*.

У синонімічні відношення вступають тільки ті складнопідрядні речення з підрядним часу, що виражають одночасність дій (процесів, явищ), а суб'єкт дії (процесів, явищ) у головному й підрядному один або один із двох/кількох: *Коли ми йшли удвох з тобою Вузкою стежкою по полю, Я гладив золоте колосся, Як гладить милому волосся Щаслива, ніжна наречена...* (Д. Павличко) – *Йдучи удвох з тобою вузкою стежкою по полю, я гладив золоте колосся, як гладить милому волосся щаслива, ніжна наречена...; Обличчя натхненно розшарілося і, освітившись якимись думками, стало мовби тоншим, інтелектуальнішим, багатшим* (О. Гончар) – *Обличчя натхненно розшарілося і, коли освітилося якимись думками, стало мовби тоншим, інтелектуальнішим, багатшим*. Пор.: *Одне почуття володі мною тепер, коли я пишу ці рядки, – глибокий захват і благоговіння перед великим подвигом народу* (Ю. Яновський).

Однак перетворення з простого ускладненого речення на складнопідрядне речення з підрядним часу не можливе, якщо вказана в дієприслівниковому звороті додаткова дія містить супровідне значення способу дії або наслідку. Такі речення трансформуються в інший різновид простого ускладненого речення: *Глухо погримуючи, рухались до автостради ворожі танки* (О. Гончар) – *Ворожі танки рухались до автостради і глухо погримували* (спосіб дії); *Високо-високо в блакиті пливло сонце, ледве помітно нахилившись на захід* (В. Собко) – *Високо-високо в блакиті пливло сонце і ледве помітно нахилилося на захід*.

3. Складнопідрядне речення з підрядним присубстантивним і просте речення, ускладнене відокремленою прикладкою: *Другий сусід мій, Григорій Шиян, вирішив зовсім не покидати своєї старої хати на*

високім пагорбі над плавнями (О. Довженко). – Другий сусід мій, що звався Григорій Шиян, вирішив зовсім не покидати своєї старої хати на високім пагорбі над плавнями; Марцинюк, високий, трохи згорблений, сухорлявий чоловік, тепло дивився своїми розумними сірими очима на прибулих (Ю. Збанацький). – Марцинюк, що був високим, трохи згорбленим, сухорлявим чоловіком, тепло дивився своїми розумними сірими очима на прибулих. Якщо відокремлена прикладка стосується імпліцитного пояснювального слова, то таке просте ускладнене речення не вступає в синонімічні відношення зі складнопідрядним реченням із підрядним присубстантивним.

4. Складнопідрядне речення з підрядним умови і просте речення, ускладнене дієприкметниковим/прикметниковим зворотом: *Робота, відкладена на завтра, рідко вдається (Нар. тв.). – Якщо роботу відклали на завтра, то вона рідко вдається; Захоплені грою діти не звернули уваги на доц. – Оскільки діти були захоплені грою, то вони не звернули уваги на доц.*

5. Синонімія простих ускладнених відокремленими додатками, і складнопідрядних і/або складно-сурядних/безсполучникових речень: *Усі прийшли на збори, за винятком двох хворих. – Усі прийшли на збори, але двох хворих не було; А змії ніг не мають, за винятком мідянок (Ю. Андрухович). – А змії ніг не мають, ноги мають тільки мідянки; Замість недосяжного тим часом умивання, він вирішив скупатися після іспиту в Дніпрі і взявся до сніданку (В. Підмогильний). – Оскільки умивання тим часом було недосяжним, він вирішив скупатися після іспиту в Дніпрі і взявся до сніданку.*

Отже, мова поміж своїми ресурсам має такі, що репрезентують деяке інваріантне, типове синтаксичне значення. Такі синтаксичні синоніми є різними способами осмислення й ословлення цього значення, що дає змогу мовцеві зацентувати увагу слухача в кожній конкретній комунікативній ситуації на найважливішому. З іншого боку, синтаксичні синоніми урізноманітнюють наше мовлення, забезпечуючи його гнучкість і виразність.

Література:

1. Вихованець І. Р. Варіантність і синоніміка синтаксичних одиниць / І. Р. Вихованець. – Культура слова. – 1972. – № 6. – С. 21–28.
2. Гетманчук Н. О. Синтаксичні синоніми / Н. О. Гетманчук // Культура слова. – 1990. – Вип. 39. – С. 59–62.
3. Гомас О. М. Варіантність і синонімія в словосполученні й реченні : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. М. Гомас. – К., 2000. – 19 с.
4. Золотова Г. А. Синтаксическая синонимия и культура речи / Г. А. Золотова // Актуальные проблемы культуры речи. – М. : Наука, 1971. – С. 178–217.
5. Кононенко В. И. Системно-семантические святы в синтаксисе русского и украинского языков / В. И. Кононенко. – К. : Вища шк., 1976. – 206 с.
6. Linde-Usiekiewicz J. Określanie wielkości przedmiotów. Synonimia składniowa a profile i profilowanie / Jadwiga Linde-Usiekiewicz // Bartmiński J. Profilowanie w języku i w tekście / J. Bartmiński, R. Tokarski. – Lublin : Wydawnictwa UMCS, 1998. – S. 91–104.
7. Wierzbicka E. Synonimia składniowa konstrukcji przyczynowo-skutkowych we współczesnej polszczyźnie / Elżbieta Wierzbicka. – Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1991. – 162 s.